

Jankovits László–Kecskeméti Gábor

MIELŐTT NEKIVÁGNÁNK

– Válasz egy javaslatra –

„De lehet-e tűrni, hogy a tévhit, a gonosz és rosszhiszemű ellenakaráss diadalmaskodjék? Ha mi nem szólalunk fel, ha mi nem állunk ki, ha mi nem hirdetjük az igazságot, mit szóljon az az anya kicsiny gyermekének, ha majd egyszer megszólal s gügyögve megkérdi tőle: anyám, válaszolj, belső történések lélekdrámája-e Darázs Béla *„Találos fiatalság”* című tragédiája, vagy sem? Mert meg fogja kérdezni egy napon, s akkor jaj annak, aki tétovázik a válasszal!”

(Karinthy Frigyes)

A *Literatura* 1995. évi 3. száma közölte Molnár Gábor Tamás Bornemisza *Elektrájáról* szóló írását, amelynek számos állítása nemhogy vitatható, hanem vitathatatlanul téves.¹

A hazai irodalmi gondolkodásban mind jelentősebb pozíciót elfoglaló recepcióesztétika egyik fontos tétele, hogy helytelen a műalkotás különböztető tulajdonságává a környezetére vonatkoztatható kijelentéseit, az esztétikai tapasztalat lényegévé művészet és valóság viszonyát megtennünk.² Valószínűleg ezt a fontos tételt kívánta aprópénzre váltani a jobb sorsra érdemes 16. századi szöveg ürügyén Molnár, s hogy a művelethez a terepet megtisztítsa, a Bornemisza drámájával kapcsolatos eddigi szakirodalmi megállapításokat igencsak eltorzított formában gondolta összegezhetőnek.

Kezdjük a „csekélységekkel”! A Koltay-Kastner Jenőtől idézett mondat, amely szerint Bornemiszának „nagy érzéke van a valóság és a maga korának erkölcsi problémái iránt”, lényegében egyezik Klaniczay megfogalmazásával, hogy a dráma „a gonosz fejedelem aktuális problémáját tárja eléink” – ám aligha parafrázálható a Molnár által választott megfogalmazásban, hogy itt „Bornemisza antifeudális szándéká”-nak bizonyításáról volna szó. Az sem lehet véletlen, hogy Borzsák István „konklúzióját” (valójában egy lábjegyzetének szövegét) is csak hibásan idézve lehet (lehet?) erre a sémára húzni; ő ugyanis nem azt írta, hogy a dráma „a sajátos magyar problémák egykorú megítélésének lehetőségét mutatja”, hanem azt: „lehetőségeit is”.

---

¹ MOLNÁR Gábor Tamás: *Hatástörténeti javaslat Bornemisza Péter Elektrájának ezredvégí (újra)értelmezésére*. *Literatura* 1995. 288–297. (A szöveg nem áttekinthetetlenül hosszú, ezért a rá való reflexiók során nem hivatkozunk oldalszámokra.)

² KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Történetiség – megértés – irodalom*. Universitas Kiadó, Bp., 1995. 17., vö. 35.

Ám ezek, mint mondtuk, csekélységek. A nagy baj az, hogy a tények Molnár összegzésében sosem volt ellenképpé állnak össze.

A szerző tételmondata szerint „az a megközelítés, amely a Bornemisza-féle *Elektra* esztétikai értékcentrumait kizárólag abban találja meg, hogy az 16. századi aktuális jelentéshorizontokat épít az antik mintába”, vagyis amelynek „egyetlen vezérlő szempontja [...] a [...] társadalomkritikai aspektus”, „nem ad választ arra a kérdésre, miért maradhat a mű később is a magyar humanizmus egyik kiemelkedő alkotása”.

Felelősen kijelenthető, hogy afféle irodalomtörténeti beállítás, amellyel itt Molnár az új irodalomértés bajnokaként felveszi a harcot, egyszerűen – *nem létezik*.

Az a megközelítés, amely a legnagyobb affinitást mutatta a társadalomkritikai mondanivaló kiemelésére, Klaniczay Tibornak az egyetemi oktatásban 1952 és 1963 között használatos jegyzete volt.³ Molnár – ha tudott volna egyáltalán a létezéséről – itt szép idézeteket találhatott volna a dráma aktuálpolitikai értelmezéseiről: „Az egyik oldalon a népelynyomó zsarnok, a másik oldalon pedig az igazság képviselője, a nép igazának az érvényesítője. Mind a két félnek megvannak a hívei, de jól ábrázolja a költő, hogy míg a zsarnokok körül csak a Parasitushoz hasonló aljas pribékek és esetleg néhány megtévesztett ember található, akik a zsarnok pusztulásakor menten cserbenhagyják az ügyét, addig a másik oldalon a hős mellett ott áll az egész nép, a zsarnokok törpe kisebbségével szemben a fenyegető tömeg.”; „Ha Bornemisza [...] nem mondja is ki a végső következtetést, a forradalom szükségességét, legalább sejteti, hogy a feudalizmus megrendszabályozása csak átmenetileg jelent haladást, az igazi megoldást a bűnös család, vagyis az egész bűnös rendszer eltávolítása jelenti.” Azonban még ez a szélsőségesen aktualizáló, korai jegyzet sem használja *kizárólag* a társadalomkritikai szempontot. Klaniczay azzal egyenrangú pár-szempontként veti fel és méltatja a műnek az anyanyelv kiművelésében betöltött szerepét, egy bekezdés erejéig pedig olyasmire is felhívja a figyelmet, amire másvalaki azóta sem: a latin utószó esztétikai természetű megfigyelései Bornemisza irodalomelméleti tudatosságának és tájékozottságának nem csekély fokáról tanúskodnak.

A Molnár által ismert és idézett szövegekbe: Klaniczay reformáció-tanulmányába és az általa szerkesztett kézikönyv-kötetben Varjas Béla által írott fejezetbe a fenti társadalomkritikai szemléletű megállapítások már nagyon megszelídítve kerültek bele, s velük szemben jelentősen megnövekedett a mű más, például nyelvi értékeinek méltatása.

Soha egyetlen értelmező sem kísérelte meg tehát azt, ami ellen Molnár oly elszántan csatározik: az *Elektra* értékcentrumait kizárólag 16. századi társadalomkritikai jelentéshorizontok beépítésében találni meg.

Molnár eljárása a maga szempontjából persze tökéletesen érthető. A Bornemisza-kutatás irodalomértelmező aktusai csak ilyen eltorzított formában hivatkozva moshatók össze a túlhaladott szemléletű irodalmi diszkurzusrend fogalmával egy sokat-

³ KLANICZAY TIBOR: *Régi magyar irodalom*. I. Bp., 1952.; 1963. 281–291.

mondó, ám még többet sejtető mondatban: „Dolgozatunk meggyőződése, hogy az utolsó idézett Bornemisza-értelmezés óta lezajlott legalább egy olyan szemléletváltás [...] az irodalomtudományban, [...] amely lehetetlenné teszi számunkra a régi, filológiai tradíció szerinti kérdésfeltevést.”

Hadd tartsuk metonímiának a megfogalmazást, s beszéljünk a dolgozat helyett a szerző meggyőződéséről. Amellyel nem értünk egyet. Az irodalomtudományban ugyanis szerintünk nem *zajlott* le szemléletváltás úgy, ahogy a szerző állítja. Új s újabb szemléletek, eljárások javunkra jelennek meg az irodalomtudományban, gazdagítják értelmezési lehetőségeinket. Ettől azonban nem vettettek ki a külső sötétségre a korábbiak. Északon, Délen, Keleten, Nyugaton hétről hétre számtalan olyan sírástól és fogaknak csikorgatásától mentes tanulmány, monográfia jelenik meg, amelyek szerzői „az elmúlt kor szövegproduktumát lezárt, tőle (a mindenkori jelenbeli értelmezőtől) elválasztott, a maga egykori értelemtotalitásában rekonstruálható entitásként” próbálják értelmezni. Miért ne tehetnék? A „régii filológiai tradíciót” Molnár szerint meghaladó korszerű nézetek határozottan nem rendeződnek valamely egyenes vonalban, egy irányban haladó menetoszlop alakzatába,⁴ nincs tehát *lehagynivalójuk*. Triviális, hogy az úgymond premodern diszkurzus attól, hogy régi, korábbi, nem „elavult”. Bejární érdemes utakat nyit meg, amelyekre oda-oda-téved az is, aki másfele jár amúgy.

Mit mond például Molnár azokról az újabb horizontokról, amelyek mentén a dráma korszerű értelmezése megkísérelhető? Tétele az, hogy „még a klasszikus mű sem érthető meg pusztán saját individualitásából. A létrejöttékor rekonstruálható befogadási szituáció, és a poétikai hatások elemzése vihet közelebb a szöveg megértéséhez.” Nocsak. Eszerint „az elmúlt kor szövegproduktuma” mégiscsak „a maga egykori értelemtotalitásában rekonstruálható”? Hiszen néhány lappal korábban ez az erőfeszítés még a magunkfajta filológus-kövéletek premodern tudatformájának legyintve elutasított ismerve volt!

Lehet persze, hogy csak az zavarja őt, ha ez a törekvés a vizsgált művet lezárt entitásként értelmezve, a vele való viszonyból magunkat kireflektálva történik meg. „Hatástörténeti javaslat” talán megengedi az értelemtotalitás rekonstruálásának kísérletét, ha az „a történeti distancia leküzdésére irányul”.

Magunk is úgy hisszük, hogy saját irodalomtörténeti kontextusa nélkül minden mű értelmezési kísérlete – küzdelem ide, küzdelem oda – merőben elhibázott.

Örömet szólnánk tehát Molnárral: a dráma megközelítésének kulcsfogalma az imitáció, amely két síkban fedezhető fel. Az egyik Bornemisza nyelvi kezdeményezői szerepét, a másik erkölcsfilozófiai reflexióját érinti.

Azonban mindkét állítással baj van.

Molnár szerint Bornemisza „már az érett humanizmus imitációs technikáinak ciceroniánus vonásait is alkalmazni képes”, hiszen – Trencsényi-Waldapfel Imre

⁴ Ha mégis, akkor annak talán külső okai vannak. A kérdéssel kapcsolatban figyelemreméltó magyarázatokat tartalmaz TAKÁTS József tanulmánya: *A kritikus mint kritikus*. Jelenkor 1996. január. 67–74., különösen 71–72.

híres szavait idézve – mondatainak klauzuláiban „a görög tragédia jambusainak az illúziója őrződött meg”. „Ez a jelenség [...] feledésbe merülni látszik – írja Molnár –, Borzsák István monográfiájának néhány részletén kívül nincs a recepciótörténetnek olyan jelentős fejezete, amely a tényleges nyelvi hatáselemek működését elemezné a Magyar Elektrában.” Nos, ha volt szerencsénk ugyanazt a Borzsák-könyvet olvasni, mint Molnárnak, ami felettébb valószínű, mert e tárgyban nincs, csak egy, akkor bátorkodunk felhívni a figyelmét, hogy Borzsák Bornemisza jambusainak dolgában a leghatározottabban tagadásban van, s ez egyben a szakirodalom hosszú ideje nem vitatott konszenzusa is. Maga Borzsák nemrég, egy 17. század eleji Vergilius-fordítás szövegkiadása kapcsán visszatért a kérdésre, s metrikai nyomok kimutatását továbbra is alaptalannak tartja mindkét szövegben.⁵ Ami ugyebár nemhogy alapot adna Molnár Bornemisza érett ciceroniánus nyelvi imitációs technikájáról hangoztatott hipotézisének, hanem éppen a talajt rántja ki alóla.

Erkölcstilozófiai reflexión Molnár lényegében a krisztianizációt érti. Arról ugyan meghökkenve olvastunk, hogy „a református prédikátor beemelése a dráma terébe” általánosan elfogadott filológiai megállapítás volna (nekünk *protestáns* prédikátorról avagy *reformátor*ról van tudomásunk; lásd: szezon – fazon). Molnár idevágó többi közlendője azonban csupán abban kelthet meglepetést, aki még nem kompilált a témában sikeres szemináriumi dolgozatot. A Bornemisza-szakirodalom rég tisztázta a krisztianizációnak mind diszpozíciós és elokúciós következményeit, mind pedig azt, hogy a dráma krisztianizálása során követett eljárások mikro- és makroszinten teljesen megegyezők azokkal a módszerekkel, amelyekkel a vallási-kegyességi irodalom exemplum-használati technikájában, tehát az evidensen populáris regiszterben találkozhatunk.⁶

A Molnár által felvetett két aspektusban tehát nem láthatunk olyan „szemléletváltást, amelyet Bornemisza *Elektrája* a humanista poétikák alkalmazásával elindít”; az egyikben azért, mert nem indítja el, a másikban azért, mert nem elindítja azt.

A mű „létrejöttkor rekonstruálható befogadási szituáció, és a poétikai hatások elemzése” szerencsére olyan módszertani eljárások és eredmények, amelyeket nem lett volna szükséges Molnár Gábor Tamásnak 1995-ben feltalálnia. Eddig általánosságban beszéltünk a szakirodalomról, beszéljünk most a tanulmány legérthetetlenebb hibájáról.

Milyen egyszerű lett volna ezt elkerülni! Elég lett volna, ha a szerző komolyan veszi: *A magyar irodalom története* óta eltelt harminc év, ezért adatgyűjtése során jóhiszemű merészséggel átlépi azt a bűvhatárt, amelyet a Bornemisza-fejezet bibliográfiája megvonni kényszerült. Ha elmegy egy könyvtárba, ahol az Egyetemes Tizedes Osztályozás és a szakkatalógus révén egyhamar talál néhány bibliográfiát. Például *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 1. kötetét. Tartalmaz ez a kötet

⁵ *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 635–636.

⁶ Az utóbbival kapcsolatban a legtömörebben lásd: TŰSKÉS Gábor: *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában*. ItK 1992. 149–150.

legalább egy olyan tanulmányt, amely – megesik ez – nem viseli címében Bornemisza Péter nevét. Utólag talán nem is tűnik majd olyan hajmeresztő ötletnek a tartalomjegyzék alapján a III. rész (1527–1600) 2. (Műfajok) fejezet drámákat tárgyaló alfejezetében keresgélni. Itt lelhetők fel a témáról szóló összefoglaló tanulmányok (269.), köztük a Pirnát Antal nevű óhitű interprelatús tanulmánya, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*.⁷ Pirnát ebben az írásában mind a mű megformálását irányító poétikai (pontosabban: drámaelméleti) hatások elemzését, mind annak a (retorikai) szituációnak a meghatározását elvégezte, amelybe Szophoklész szövege a 16. század közepi Bécsben került. Megállapította, hogy Elektra és Chrysothemis vitája e kontextusban nem a zsarnok uralkodóval szembeni viselkedés politikai kérdésének eldöntésére szolgált, hanem retorikai stílusgyakorlatok alapja volt: „A vita a maga egészében a genus deliberativumhoz tartozó beszédekhez nyújtott kitűnő anyagot, egyik vagy másik fél érvei alapján viszont a genus demonstrativumot gyakorolhatták. Ezért zárja Bornemisza a politikai quaestio tárgyalását azzal a semmitmondónak látszó megállapítással, hogy az splendidam dicendi et scribendi materiam suppeditat. Nem szabad tehát Bornemiszának olyan fajta politikai tudatoságot tulajdonítanunk, amilyennel nem rendelkezett.”⁸

Megállapítható tehát, hogy az új irodalomelméleti diszkurzusnak azt a fontos alapelvét, amely szerint a szerzői produkció nem „mítoszi távolságokban elgondolt, hozzáférhetetlen egyedi originalitásból” származik, hanem „sokkal inkább egy-egy korszak irodalmi-művészeti tudatának, stílus-konfigurációinak, irodalmi diszkurzusrendjének és lehetséges alkotásmódjainak a szerzői alkotásban megvalósult interakciójából”,⁹ a régi magyar irodalomban az elsők között éppen Bornemisza drámájára alkalmazták, hosszú idővel az új diszkurzus elméleti meghirdetése előtt. A kutatás, többek között éppen Bornemisza műve kapcsán, évtizedek óta tud róla, hogy „az ilyen interakciókból születő alkotást a romantika előtti episztémé [...] nem az eredetiség termékének tekintette, hanem az irodalomalkotó kompetenciák minél tökéletesebb birtoklásából vezette le.”¹⁰

Pirnáttól lehet megtanulni azt is, hogy ez irodalomalkotó kompetenciák birtoklása Bornemisza esetében éppen nem Arisztotelész ismeretével egyenlő. Hadd summázzuk: Bornemisza egyik fontos segédeszköze volt Joachim Camerarius Szophoklészkiadásának előszava és kommentárja. A Camerarius-előszó ugyan tartalmaz Arisztotelész-tételeket, de Bornemisza a maga *Elektrájában* jellemző módon ezeket nem használja fel. A Pirnát-tanulmány ismeretében Molnár talán nem támaszkodott volna nagyívű, Bornemiszt a *nyugati* poétikai tradícióhoz kapcsoló következtetésében egy Cesare Vasolitól nyert szentenciára, amely szerint a kortárs itáliai poétikai gondolkodásban „egyre kiemeltebb szerepet kap a »katarzisz« arisztotelészi fogalma, amely szélesre tárja a kapukat az emóciókat és egészséges érzelmeket ébresztő

⁷ PIRNÁT Antal: *A magyar reneszánsz dráma poétikája*. ItK 1969. 527–555.

⁸ I. m. 552.

⁹ KULCSÁR SZABÓ: i. m. 11.

¹⁰ Uo., vö. 27.

költészet morális feladatának konkrét példázása előtt¹¹ – már csak azért sem, mert Vasoli munkája, címével ellentétben, szinte csak a *déli*, itáliai humanizmussal és reneszánszszal foglalkozik, Bornemisza viszont a kortárs *északi* poétikai tradíciót ismerte. Ebben pedig később történt meg a *Poétika* feldolgozása: az említett Camerarius-kiadás, mindössze két évvel az *Elektra* megjelenése előtt, az első ilyen munkák egyike.

Számos haszon származhatott volna még csupán ezen egy tanulmány ismeretéből. Mivel nem kívánunk senkit megfosztani a Bornemisza-szakirodalom saját olvasatától, legfőképpen a bírált tanulmány szerzőjét, lezárjuk itt a Pirnát-tanulmány ismertetését.

Molnár Gábor Tamás szövege modellértékű: pontosan szemlélteti az értelmező eljárásoknak azt a csapdahelyzetét, amikor „az irodalmi jelenséggel szemközt a saját előfeltevéseiről, rosszabb esetben pedig kifejezetten az önmagáról való beszéd tölti ki »a tudomány problémamegoldó képességeinek« a terét”.¹² „Mert nagyon is elképzelhető, hogy a beszéd – érvelés stb. – gyakorlatát ilyenkor olyan diszkurzív *fogások* működtetéseként kell felfognunk, amelyek elsősorban nem »igazodnak« tárgyukhoz, hanem inkább szisztematikusan létrehozzák azt.”¹³ A tudomány problémamegoldó képességeinek terében ugyan írása semmit sem végzett, a történetek mégis rendkívül tanulságosak: így *is* lejátszódhatnak események az irodalomértési stratégiák és beszédmódok találkozásakor.

Molnár cikkét számos helyen, főként pedig zárlatában igencsak jellemzi az a „direktív modalitás”, amelyet az új diszkurzus történeti helyét megérteni kívánó kutatás a hatalmi aspiráció diszkurzus-szabályait alkalmazó Németh Lászlóval és Lukács Györggyel kapcsolatban írt le.¹⁴ Tőlünk álljon távol a kutatótársainknak célokat kijelölő tervutasításos mentalitás. Minden, amit kívánunk, annyi, hogy a korszerű irodalmi gondolkodás érzékeny és távlatos teljesítményekre felkészített eszközzrendszere se mentsen fel senkit az alapos tájékozódás, a korrekt, szabatos érvelés, valamint a kellő körültekintéssel kidolgozott, megalapozott megállapítások tételének általános kötelezettsége alól.

¹¹ Cesare VASOLI: *A humanizmus és a reneszánsz esztétikája*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 108. Idézi MOLNÁR: i. m. 297.

¹² KULCSÁR SZABÓ: i. m. 24.

¹³ I. m. 54.

¹⁴ I. m. 54–55.

VÁLASZ JANKOVITS LÁSZLÓNAK ÉS KECSKEMÉTI GÁBORNAK

Tisztelt Jankovits László és Kecskeméti Gábor!

A tárgyi hibákra természetesen fölösleges volna mentséget keresnem. Ám ezek föltárásánál is megfontolandóbbnak tartom azt az észrevételt, hogy a körültekintés hiánya, az elsietett megfogalmazás, illetve bizonyos elméleti tézisekre való *gyanútlan* ráhagyatkozás (vagyis nem egyszerűen az elméleti szempontok érvényesítése) több ponton a „direktív” igazságnilyvánítás terepévé és így találó irónia céltáblájává tehetnek egy olyan szöveget, amelynek elvi célzata éppen a rögzültnek vélt igazságok (akár ironikus) összezavarása lenne.¹ Ezekért a belátásokért – többek között – Önöknek tartozom

köszönettel:

Molnár Gábor Tamás

---

¹ Szegedy-Maszák Mihály legalábbis így vélekedik az irodalomelmületről: „Az is hivatása az elmélet-írónak, hogy megnehezítse a történeti folyamatok kutatójának munkáját, fogas kérdéseket tegyen föl neki, és elriassza őt attól, hogy egyszerű megoldásokhoz folyamodjék.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata*. In: Uő.: *„Minta a szőnyegen.” A műértelmezés esélyei*. Balassi Kiadó, Bp., 1995. 23.